

Е.Е. Жақсылық

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: kz-erlan-kz@mail.ru)

Оңтүстік Қазақстандағы мемлекеттік діни саясаттың кеңестік үлгісі: тарихи талдау

Мақалада Қазақстанның оңтүстігінде жүргізілген мемлекеттік діни саясаттың кеңестік үлгісі қарастырылған. Автор Қазақ КСР-дағы дін саласындағы саясаттың кезеңделу мәселесіне көңіл бөледі. Сонымен бірге кеңестік мемлекеттегі діни саясаттың заңнамалық негізі зерттелген, яғни мемлекеттің дінге қарсы күресінің формалары мен әдістеріне талдау жасап, оның мұсылмандардың рухани өміріне тигізген кері ықпалына, кеңестік кезеңдегі Қазақстанның оңтүстігіндегі мемлекеттік діни саясатты жүзеге асырудың жолдары зерделенген.

Кілт сөздер: тарих, кеңестік тарих, діни саясат, ислам, идеология, діни қауымдар, дін басылар, дінге қарсы күрес.

Кіріспе

Кеңестік қоғамтану ғылымында бұрындарда орныққан теріс тұжырымдар мен түсініктерге келсек, ол мәселен, дінді мәдениетке қарсы қою, көнеден келе жатқан діни дәстүрді жоққа шығару, оған қарсы құрал ретінде атеистік үгіт-насихатты кең түрде жүргізу, мәдениет пен руханияттың өзегі — әлем мойындаған діннің өзін түбегейлі жоққа шығарушылық, оның адамгершілік, ізгілікке бастар мәнін түсінбеу, оның орнына ешқандай тамыры да, бастау-көзі де жоқ «коммунистік қоғам» және «жаңа атеист» адам тәрбиелеу партияның түпкі мақсаты еді. Осындай мақсатты көздеген Кеңес үкіметінің Қазақстандағы дін саласына қатысты саясаты және оның мұсылмандардың күнделікті өміріне тигізген ықпалы айтарлықтай кері болды. Сонымен бірге, әлі Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясатының толық бейнесі, оның нормативті-құқықтық негізі және кеңестік биліктің өмір сүруінің әр кезеңіндегі дінге қарсы саясатты жүзеге асырудың әдістері, осы саясаттың ислам дініне және мұсылман дінбасы өкілдерінің тағдырына ықпал етуінің шынайы масштабы біз үшін әлі күнге дейін толық мәлім емес. Осы себептен, қазіргі кезеңде Қазақстандағы, соның ішінде Оңтүстік Қазақстандағы дін саласына қатысты Кеңес мемлекетінің саясаты, мемлекет пен дін арасындағы өзара байланыс мәселесіне зерттеушілер үлкен қызығушылықпен қарайды. Мұндай қызығушылық дін тарихын зерттеуге деген кедергінің жойылуымен және аз зерттелген немесе құпия сақталып келген құжаттарға қолжетімділіктің орнауымен, құрамдас бөлігі дін және шіркеу болып саналатын әлеуметтік және мәдени мәселеге қатысты тарихи зерттеулер тақырыбының кеңеюімен байланысты.

Осылайша, Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы дін саласына қатысты саясаты және Кеңес үкіметі енгізген мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарама-қайшы қатынастар үлгісі тарихшылардың, саясаттанушылар мен дінтанушылардың зерттеу объектісіне айналып отыр. Мұндай зерттеу объектісінің қатарында еліміздің оңтүстігі де бар. Осыны ескерсек, біз үшін Оңтүстік Қазақстандағы Кеңес үкіметінің дін саласына қатысты саясатын зерттеу үлкен қызығушылық танытады.

Зерттеу әдістемесі

Тақырыпты зерттеу барысында тарихилық және объективтілік, жүйелілік принциптері басшылыққа алынды. Кеңес үкіметінің жалпы Қазақстандағы, соның ішінде Оңтүстік Қазақстандағы дінге қатысты саясатын және осы саясатты жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін, дінге қатысты қабылдаған нормативті-құқықтық актілерін, кеңестік биліктің діни саясатының кезеңдерін зерттеу барысында салыстырмалы талдау, синтездеу және кезеңдеу әдістері қолданылды. Сонымен қоса, Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясатының бірізді қарастыру барысында тарихи-хронологиялық әдіс пайдаланылды. Қазақстандағы, сонымен бірге жеке Оңтүстік Қазақстандағы мешіттер мен дінбасыларының динамикасын анықтауда сандық-талдау және статистикалық әдістер қолданылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kz-erlan-kz@mail.ru

Талдау

Кеңес өкіметі саяси билікті қолына алғаннан кейін үш ай уақыт өте келе 1918 ж. 23 қаңтарда «Шіркеуді мемлекеттен бөлу туралы» арнайы құқықтық құжат қабылдады. 13 баптан тұратын бұл құжатта дінді тежеп, шіркеу, мешіт сияқты қасиетті орындардың құқықтарына шектеу енгізді. Құдайға құлшылық үшін пайдаланылатын ғимараттар мен мүліктер жергілікті және орталық мемлекеттік өкіметтің ерекше қаулыларының негізінде беріледі. Аталмыш құжаттың 12-бабында: «Ешқандай шіркеу және діни қоғамдар меншікті иелену құқығына ие бола алмайды» деп көрсетілді. Бұл құжат 1917-1937 жылдары шіркеу, мешіт мүліктерін заңсыз жоюға, сатуға, тәркілеуге тікелей жол ашты. Осыны ескерсек, келесі ретте біз алдымен Кеңес үкіметінің дін саласына қатысты саясатының кезеңдерін анықтап алуға тырысамыз.

Дінге қатысты мемлекеттік саясаттың үлгісін іздестіру, өңдеу және құру Кеңес Одағының өмір сүруінің барлық кезеңінде маңызды мәселелердің біріне айналды. Атап айтқанда, Кеңес Одағының дін саласындағы саясатының негізінде «коммунизм мен дін бір-бірімен үйлеспейді» деген нұсқау болды және қоғамның ішкі өмірінен діни ұйымдарды ығыстыру жұмыстары жүргізілді. Өзімізге белгілі, кеңестік және қазіргі кезеңдегі зерттеушілер өз еңбектерінде Кеңес Одағының дін саласындағы саясатын және діни ұйымдар мен мемлекет арасындағы қатынастардың кезеңделу мәселесін өңдеген болатын. Зерттеу жұмыстарының көпшілігінде 1917-1930 жылдар аралығы дін басыларымен күресу және қуғын-сүргін кезеңі; ал, 1941-1945 жылдар аралығы шіркеуге қатысты саясаттың жұмсару кезеңі ретінде сипатталды. Посткеңестік кезең авторларының пікірінше 1950 ж. ортасынан бастап 1980 ж. дейінгі аралықта шіркеуге қатысты «жана шабуылдар» жасалған [1–2]. Дегенмен, Кеңес мемлекетінің дін саласына қатысты саясатын жүзеге асыру тәжірибесі әр аймақтарда әртүрлі сипатқа ие болды: бір кезеңдері христиан конфессияларына қатысты діни саясатпен байланысты болса, екінші бір кезеңдері ислам діні үстем болған аймақтарға, соның ішінде Қазақстанға тән. Отандық зерттеуші З.Г. Сақтаганова Кеңес үкіметінің дін саласындағы саясатының жалпы траекториясын, сонымен қатар биліктің дінмен, әсіресе Қазақстандағы исламмен өзара байланысын ескере отырып, еліміздегі діни саясаттың өзіндік келесідей бес кезеңін бөліп көрсетеді: 1917-1929 жж.; 1929-1941 жж.; 1941-1953 жж.; 1953-1964 жж.; 1964-1991 жж. [3].

1917 ж. 2 қарашадағы Сталин мен Лениннің «Ресей халықтарының құқығы жөніндегі Декларациясында» Ресей халықтарына теңдік пен егемендік, бөлініп өз мемлекеттерін құрғанға дейінгі таңдау еркіндігі, ұлттық және діни артықшылықтар мен шектеулердің барлығын алып тастау, Ресей территориясында өмір сүретін аз ұлттардың еркін дамуына уәде етілді [4; 15–16]. Бұнымен қоса, 1917 ж. 20 қарашадағы «Шығыс пен Ресейдің еңбекші мұсылмандарына арналған үндеуде», патшалық Ресей территориясында өмір сүрген, патша билігі тарапынан діндері мен дәстүрлері зардап шеккен бүкіл мұсылмандарға діни және ұлттық ерекшеліктерінің сақталуына еркіндік берілетіндігі айтылған. Соған байланысты осы революцияға және оның үкіметіне қолдау білдіруге шақырылған. Шығыс мұсылмандарының да қолдауын алу мақсатында, Константинопольдің түріктердің қолында қалуы керектігі, европалықтардың Түркия мен Персияны бөлшектеуіне қарсы екендіктері білдірілген [5; 20–22].

1918 ж. 20 қаңтарда РСФСР ХКК-нің «Ар-ождан, шіркеу және діни бірлестіктер туралы» Жарлығында діннің мемлекеттен бөлінетіндігі, мемлекет территориясында сенім бостандығын шектейтін немесе белгілі бір діннің артықшылығына жол беретін заңдар мен ережелердің қабылдануына тиым салынатындығы, әрбір азаматтың кез келген дінді ұстану немесе ұстанбау еркіндігінің бар екендігі, діни ант берудің алынып тасталатындығы айтылған. Мектептің мемлекеттен бөлінетіндігі, жалпы білім беретін мемлекеттік, қоғамдық және жеке оқу орындарында діни білім беруге тиым салынатындығы, азаматтардың дінді жеке түрде үйрене немесе үйрете алатындығы, барлық шіркеу және діни бірлестіктердің жекеменшік иелену құқығының жоқ екендігі, Ресейдегі шіркеу және діни бірлестіктердің бүкіл мүліктері халықтық меншік болып жарияланатындығы көрсетілген. 1918 жылдың 23 қаңтарында «Діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі» жөніндегі Декрет қабылданды. Кеңес үкіметінің осы декреті мен 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған «Діни бірлестіктер туралы» шешімі дінге қатысты Кеңес мемлекетінің негізгі заңнамалық қайнар көзі. 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған құжат болса мемлекеттің дінге қарсы саясатының қатаюына негіз болды [6; 56].

Жоғарыда айтылғандай, Коммунистік партия үшін дін жеке адамның жеке мәселесі бола алмайтын. 1919 жылы наурызда РКП-ның VIII съезінің партиялық бағдарламасындағы дінге қатысты

шешімде РКП-ны дінді мемлекеттен және мектепті діннен бөлу туралы декреттің қанағаттандырмайтындығы және жоспарлы түрде әрекет ету арқылы діни түсініктердің толығымен жойылатындығына сенетіндіктері білдірілген. Сонымен қатар, партия қанаушы таптар мен дінге қарсы насихат ұйымдары арасындағы қарым-қатынасты толығымен жоюға, кең көлемде ғылыми-ағартушылық және дінге қарсы үгіт-насихатты ұйымдастыру арқылы еңбекші бұқараны діни соқыр сенімдерден нақты түрде арашалап алуға үлес қосуға тырысатындығын білдірді. Оған қоса дінге сенушілердің сенімдеріне тіл тигізуден аулақ болу керектігі, себебі мұндай әрекеттің діни фанатизмнің күшеюіне себеп болатындығы айтылған [6; 58].

1920 ж. қыркүйекте Еуропалық Ресей, Сібір және Қазақстан мұсылмандарын басқарудың рухани орталығы құрылады. 1920 ж. қазақ қоғамында діни өмірдің белсенділігі байқалады. КП ОК-нің дінге қарсы комиссиясы молдаларға кеңес мектептерінде жұмыс жасауға рұқсат берді және мұсылман ұйымдары барлық аймақтарда өздерінің жұмыстарын бастайды.

Дегенмен, 1929–1941 жылдары Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясаты қатаңдай бастайды. 1929 жылы Жалпы Ресейлік Орталық Атқару Комитетінің және Халықтық комиссарлар кеңесінің «Діни ұйымдар туралы» Қаулысы жарияланады. Бұл құжат осы кезеңнен бастап КСРО құлағанға дейінгі аралықтағы Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясатының негізгі құжатына айналды. Діни ұйымдармен күресудің әдістері — шіркеулер мен мешіттердің ғимараттарын тәркілеу, оқу орындары мен діни сипаттағы басылымдарды жабу болды. Осылайша, осы кезеңде КСРО-да, соның ішінде Қазақстанда дінге қарсы саясат белсенді бола бастайды. Мысалы, 1928-1933 жылдар аралығында Қазақстанда 198 шіркеу мен мешіт жабылған. 1932 ж. мұсылман дін басыларын қудалаудың алғашқы науқаны басталды.

Оңтүстік Қазақстанда 1930 жылдары колхоздардың ұйымдастырылуынан кейін жер мен мешіттер олардың қарауына берілді. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысында революцияға дейін 490 мешіт жұмыс істеген болса, осы декреттен кейін облыс колхоздары бұрынғы 160 мешітті қоймаға, 27 мешітті тұрғын үйге, 32 мешітті мәдени-ағарту үйіне айналдырды. Кейбір аудандарда барлық мешіттерді жойып жіберді. Мысалы, Түркістан ауданында революцияға дейін (1917 ж. дейін) 98 мешіт жұмыс істеген болса, 43 мешіт; Сайрам ауданында 143 мешіт болған болса, соғыстан кейін 33 мешіт ғана қалған [7].

Ұлы Отан соғысы кезеңінде Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясатында өзгерістер пайда болды. Мұндай өзгерістер діни ұйымдардың барлық бағыттарын соғысқа жұмылдыру және діни ұйымдар тарабынан қолдау табумен байланысты болды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстанда ешқандай рұқсатсыз барлық аудандарда мешіттер қайта ашыла бастады. Мәселен, «Түркістан ауданында — 11, Сайрам ауданында — 9, Шымкентте — 8 мешіт рұқсатсыз жұмыс істеді» [7]. Дегенмен, 1943 жылы Кеңес өкіметінің дін саясаты өзгергеніне қарамастан, заңнамалық-құқықтық база өзгерген жоқ. 1936 жылы 5-желтоқсанда қабылданған КСРО Конституциясы мен 1929 жылы 8 сәуірде қабылданған РКФСР БОАК және ХКК қабылдаған «Діни ұйымдар туралы» Қаулы негізгі заң базасы болып қала берді [8; 56].

Соғыс аяқталған соң жағдайдың қайтадан өзгергенін байқаймыз. Соғыс аяқталған соң, 1946-1948 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан территориясында 68 мешіт жабылған және Оңтүстік Қазақстан бойынша тіркеу жұмыстарына қатысты діндарлар тарабынан 93 өтінім келіп түскен. Осымен қатар, 1947 ж. 26 сәуірдегі Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша дін істері жөніндегі уәкілетті Кеңестің хатында 11 заңсыз ашылған мешітті жабу туралы істі дұрыс деп санаған. Оңтүстік Қазақстандағы дін басыларының қызметі және діни қозғалыстың жағдайы туралы уәкілеттік Кеңестің баяндамасында «облыс бойынша діни қауымдардың саны 1956 жылдан бастап өспегендігін, дегенмен, мінәжатқа қатысатын діндарлардың саны өскендігі атап көрсетіледі. Мысалы, 1953 жылы тіркелген қауымдар бойынша мінәжат жиындарына 9850 адам қатысса, 1958 ж. олардың саны 27 630 адамға жеткен» [9].

Жоғарыда аталғандармен қатар, Кеңес үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы дін саласына қатысты атеистік саясатының басты бағыттарының бірі киелі — қасиетті орындарға барып табынушылық пен діни дәстүрлерге қарсы күреспен сипатталды, қажылық орындарына баруға қатаң бақылау орнатылды. Қазақстанның оңтүстігі киелі орындардың үлкен санының шоғырланған аймағы болды. Осы ретте, Оңтүстік Қазақстанның сопылық жерасты мешіттері мен киелі жерлері Кеңес үкіметінің дінмен күресу саясатының нысанына айналды.

Діни сенім қиын кезеңде бейресми негізде исламдық сопылық бауырластық кеңестік идеологияға жат ағым, секта ретінде танылып қатаң қудалауға ұшырады. Дінге қарсы науқаннан аман

қалу үшін сопылық қауымдастықтар шайхана және жерасты мешіттері кейпінде дәстүрді сақтап қалуға тырысты [10; 288]. Сонымен қатар, сопылық бауырластықтар ресми ислам институтының өкілі ретінде әрекет етіп, жекелеген медреселер желісін қолдады және мындаған қасиетті жерлердің қасында орналасқан «құлшылық орындарын» (сопы шайхтарының қабірлері) астыртын басқарып отырды деп жазады. Бұл туралы Тасар 1943-1944 жылдар аралығында Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Сталиндік биліктің исламға қатысты қатаң бақылауды жеңілдетуі исламдық әрекеттердің артуына мүмкіндік берді. Мейірімді діни саясат негізінде, жерасты мешіттерінің саны көбейді деген тұжырым жасайды. Сопылық бауырластықтар Ислам дінін сақтаудың бір жолы ретінде жерасты мешіттерін қамтамасыз етіп отырды. Дегенмен, қатаң режим саясаты тұсында мұндай жерасты мешіттерінің қай жерде және қаншасы жұмыс істегенін білуіміз қиын. Әрбір мешіт, қасиетті жер, жерасты мешіті Қазақстан мұсылмандарының ынтымағы мен бірлігін нығайтуға, адамдарды өзара жақындастыруға, сонымен қатар, дәстүрлі исламдық түсінікті сақтауда айрықша рөл атқарғандығын мойындауымыз қажет. Дегенмен, Кеңес үкіметі киелі жерлерді жоюды мақсат етіп, әулиелердің бейіттерін, молаларын бұзуға тырысты. Өйткені, белгілі шайхтардың бейіттері, кесенелері дәстүрлі ислам дінін үйрету мен уағыздау орны екендігін жақсы түсінді. Мұның астарында киелі жерлерді жою арқылы халықтың дәстүрлі діни түсінігін жою себебі жатқандығын аңғаруымыз керек [7].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы «Қылует» жерасты мешітінің кеңестік кезеңде жабылуы. Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген XII ғасыр тұсында сопылық ілім қарапайым халық қана емес ірі дін өкілдері мен билеуші топ өкілдері де мойындап, ислам діні түркі халықтары арасында таралуы мен орнығуына үлкен әсер етті. Ал, йассауи сопылық дәстүрінің қасиетті белгісі саналатын ортағасырға тиесілі «Қылует» жерасты мешіті кешен ретінде әлі күнге дейін ерекше рухани тәрбиелік мәнге ие. «1868 жылы Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңында 20 үлкен мешіт және 100 отбасы (немесе бірлестік — И.М.) (Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанатын) жұмыс істесе, 1912 жылы Түркістан қаласындағы мешіттер саны 40-қа артып, Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанушылар 100 отбасыдан бірнеше есе кеміп кетті. Ал, олар Қожа Ахмет Ясауидің идеяларын тарататын «Кәландарларға» (Қаляндаристы – архив құжатында осылай берілген) айналды» деген мәліметтер архив құжаттарында кездеседі [7]. М. Тұяқбаев «Түркістан сырлары» кітабында түрлі деңгейде «Қылует» мешіттерінің міндетін атқарған «Кіші Қылует», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіті құрылыстарының қалдығы осы күнге дейін сақталғандығын, соңғы жылдары «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіттері қайта қалпына келтіргендігін, «Кіші Қылует», «Үлкен Қылует» сияқты тарихи орындардың 1942 жылы бұзылып, кірпіштері Түркістан қаласындағы май зауытын салуға жұмсалғандығын жазады [11; 42].

Дегенмен, қылышынан қан тамып тұрған кеңестік кезеңде «Қылует» жерасты мешіті сопылар тарапынан қайта қалпына келтіріліп, жұмыс жасағандығы туралы деректер ғылыми әдебиеттерде кездеспейді. Қазақ ССР Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі уәкілеттігінің аға инспекторы П. Галихайдаровтың 1948 жылғы 20 қыркүйектегі баянжазбасында «Қылует» жерасты мешіті 1932-1933 жылдары бұзылды деген дерек келтіріледі. Бұл «Қылует» жерасты мешітінің кеңестік кезеңдегі алғашқы рет бұзылуы болды. «Қылует» мешітін екінші рет жабу туралы мәселе 1947 жылы қайта көтеріле бастады. КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі өкілінің (Н. Сабитов) 1947 жылғы 2-кварталдағы есебіндегі «Түркістан қаласындағы «Қылует-ханаға» (Қожа Ахмет Ясауидің оңаша қалатын орны) қожалар жиналатындығы және «зікір» (құдайға құлшылық ету) салатындығы, бұл туралы Кеңеске (Қазақстан бойынша Діни культтер ісі бойынша өкілі) және Рухани басқармаға (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының рухани басқармасы) олардың көзқарасын білу үшін жолданды» [7] деген мәліметтерден «Қылует» мешіті мен осы жерде жасалатын мұсылмандық-сопылық рәсімдерді тоқтату шаралары басталады.

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің 1947 жылғы 13 қыркүйекте жазған құпия хатында «Түркістан қаласындағы (Оңтүстік Қазақстан облысы) дінге сенушілер Қожа Ахмет Ясауи мешітінен 150-200 метр аралығында орналасқан мешітте құдайға құлшылық жасайды. Мешіттің жанында (20 метр аралығында), құдайға құлшылық жасайтын жерде Қожа Ахмет Ясауидің «Қылует хана» (оңашалану орны) деп аталатын тереңдігі 1,5 метрлік шұқыр бар. Қазіргі кезде жергілікті молда С. Фахрутдиновтың бастамасымен «Қылует хана» шұқырының үстіне кішігірім құрылыс ғимараты салынған. Осы жерде әр жұмада қажылар жиналып, «зікір» салады. Ал, «зікір» мұсылмандарда құдайға құлшылық етудің ажырамас бөлшегі емес екендігі белгілі (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасының шешімі осылай болған — И.М.). Мұндай рәсімді өткізудің мақсаты

Қожа Ахмет Ясауи атымен қожалардың шығарып алғаны. Осы жағдайға әкімшілік тәртіпте тыйым салу үшін Сіздің тапсырмаңызды күтеміз» деп жазады [7].

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша діни қозғалыстардың жағдайы мен дін қызметкерлері іс-әрекеті туралы 1953 жылғы екінші кварталдағы Оңтүстік Қазақстан ОблАтКом Діни салт істері бойынша кеңесі уәкілі А. Пospelовтің құпия ақпараттық есебінде «Қылует» мешітін жабу мәселесі қайта көтеріледі. Аталған есепте «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы мешітті («Үлкен Қылует» жерасты мешітін — И.М.) Борисовка елдімекеніне немесе алыстау аймаққа көшіру дінге сенушілердің мазарға көптеп келуін азайтып, зиярат дәстүрі маңызының жойылуына алып келер еді» деген ұсыныс айтылады. Бұл ұсыныс аталған мешітті жабу туралы өтініш ретінде тиісті жерлерге жіберіледі. Дегенмен, «Қылует» мешіті имамдары арасында аталған мешітті көшіру мәселесіндегі көзқарас екіге бөлініп, қарсы болғандар да көптеп кездесті. Алайда, қарсылықтарға қарамастан 1955 жылы Түркістан қаласындағы жұмыс істеп тұрған «Қылует» мешітін көшіру үшін Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 4 км жерден жер бөлініп, сол кездегі мемлекеттік тіркеудегі бір ғана мешіт сол жерге көшірілді [7].

Өзіміз көріп отырғандай, Кеңес үкіметі өзінің Оңтүстік Қазақстандағы атеистік саясатын жүзеге асырудың тәсілдерінің бірі ретінде еліміздің оңтүстігіндегі киелі орындарға деген қолжетімділікті жою болған. Бұған қоса, Кеңес үкіметінің атеистік саясатын іске асырудың әдіс-тәсілдеріне ғылыми атеистік насихат жұмыстарының түрлері мен әдіс-тәсілдері маркстік-лениндік атеизм теориясының құрамды бөлігі болып саналды. Коммунистік партия атеистік үгіт-насихат жұмыстарының мазмұны, әдіс-тәсілдерін тиімді ұйымдастыру жолдарына баса назар аударды.

Көпшілікті атеизмге тәрбиелеу негізінен бұқаралық-идеялық бағытта жүргізілді. Мәселен, оның кейбір түрлері: 1) Саяси хабарлар тарату арқылы атеистік тәрбие беру; 2) Атеистік бағыттағы көркем әдебиетті оқыту; 3) Экскурсиялар арқылы; 4) Кино көрсету атеизмге баулуда күшті құрал ретінде кеңінен қолданылды; 5) Атеистік тәрбие берудің басты түрі — лекция. Лекциялардың мазмұны мен теориялық дәрежелері ғылыми техникалық жетістіктермен байланыстырылып барлық жерде бірдей дінге қарсы насихатталды.

Коммунистік партия лениндік принциптерді басшылыққа ала отырып, дінге қарсы насихат жұмысын ұйымдастыру үшін арнайы органдар құрды. Орталық Комитеттің идеологиялық жұмысында атеизмді насихаттау бірлестігі — үгіт-насихат бөлімі (Агитпропотдел) жетекші орган болды. Партияның ОК жанында ғылыми тұрғыда атеизмді насихаттау ісімен дінге қарсы комиссия айналысты. Бұл органның міндеті бұқараға атеистік тәрбие беру, атеистік насихатты жүйелі түрде өткізу және бағыт-бағдар беріп отыру, атеист мамандар даярлау, атеистік тәрбие берудің тиімді жолдарын қарастыру, атеистік насихаттың әртүрлі формаларын ұйымдастыру, халықтың діншілдігін бақылау, т.б. болды.

Қорытынды

Сонымен, жоғарыдағыларды қорыта келгенде, КСРО-ның мемлекеттік-партиялық жүйесіндегі дінге түбірімен қарсы атеистік саясатының барысы мен салдары кеңес мемлекетінің құрамды бөлігі ретінде кеңестік Қазақстанда, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанда да орталықтағыдай жүзеге асырылғандығын көре аламыз. Кеңестік тарихтың әрбір кезеңіндегі биліктегілердің Қазақстандағы діни саясатты қарастыра келе, кейбір кезеңде мемлекеттің дінге және діндарлардың діни өміріне жұмсақтық танытқанымен, көп жағдайда, бұл саясат кеңес адамдарының рухани өмірі мен конфессияларды, сонымен қатар молдаларды қатаң түрде жою сипатына ие болды. Кеңес үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы дінге қарсы саясаты және үгіт-насихаты қоғамның рухани жағынан дамуына кері ықпал етті. Дегенмен, дін қалыптасқан шектеулер мен тыйым салуларға қарамастан Оңтүстік Қазақстан халқының күнделікті өмірінде дін басты рөл атқарды және халықтың діни мерекелері мен салт-дәстүрлерінде көрініс тапты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алексеев В.А. Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии / В.А. Алексеев. — М.: Политиздат, 1991. — 400 с.
- 2 Кашеваров А.Н. Государство и церковь: из истории взаимоотношений советской власти и русской православной церкви 1917–1945 гг. / А.Н. Кашеваров. — СПб.: СПб. гос. тех. унив., 1995. — 271 с.
- 3 Сактаганова З.Г. Советская модель государственной религиозной политики в Казахстане и религиозная повседнев-

ность казахстанцев во второй половине XX в. [Электронный ресурс] / З.Г. Сактаганова. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-pолоvine-hh-v>

4 Преодолевая религиозное влияние ислама: сб. док. и матер. / сост. И.Н. Бухонова, Е.М. Грибанова, Н.Р. Джагфаров, М.К. Кайргалиев, К.С. Мурзанов. — Алматы: Казахстан, 1990. — 254 с.

5 Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1917–1936) / Д.Ю. Арапов. — М.: Марджани, 2010. — 204 с.

6 Жолдасұлы Т. Кеңестік Қазақстандағы дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының қызметі (1929–1941 ж.ж.) / Т. Жолдасұлы, Г.Н. Байжанова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2022. — № 1(105). — Б. 55-63.

7 Исаев М.С. Кеңестік биліктің Қазақстандағы мешіттерге қарсы саясаты (1918-1953 жж.) [Электрондық ресурс] / М.С. Исаев, С.Т. Шаметов, Р.Т. Джаппарова. — Қолжетімділік тәртібі: <http://88.204.166.9/kz/publications/view/1908>

8 Бөдеев К.Т. Кеңес дәуіріндегі діни ұйымдардың құқықтық жағдайы (XX ғ. 40-шы жылдары / К.Т. Бөдеев, З.Г. Сактаганова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2018. — № 2(90). — Б. 56-61.

9 Абдиханова А.Ж. Советская модель религиозной политики и ее реализация на Юге Казахстана [Электронный ресурс] / А.Ж. Абдиханова // Вестник Казахского национального педагогического университета. Серия: исторические и социально-политические науки. — 2020. — №66 (3). — Режим доступа: <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/84>

10 Броуксап М. Горбачевка дейінгі Орта Азияда ислам / М. Броуксап // Азия істері. — 1987. — №18(3). — Б. 283-293.

11 Тұяқбаев М. Түркістан сырлары / М. Тұяқбаев. — Алматы: Атамұра, 2000. — 61 б.

Е.Е. Жақсылық

Советская модель государственной религиозной политики в Южном Казахстане

В статье изучена советская модель государственной религиозной политики, осуществлявшаяся на юге Казахстана в советский период. Автор данной статьи уделил внимание проблемам периодизации религиозной политики в Казахской ССР. Он проанализировал законодательную базу религиозной политики Советского государства, изучил характеристику форм и методов антирелигиозной борьбы Советского государства, обосновал тезис о ее пагубном влиянии на духовную жизнь мусульман, рассмотрел пути реализации государственной религиозной политики на юге Казахстана в советское время.

Ключевые слова: история, советская история, религиозная политика, ислам, идеология, религиозные общины, духовенство, антирелигиозная борьба.

Ye. Ye. Zhaksylyk

The Soviet model of state religious policy in Southern Kazakhstan

In the article the Soviet model of state religious policy, implemented in the south of Kazakhstan during the Soviet period was examined. The author of this article pays attention to the problems of periodization of religious policy in the Kazakh SSR. The article analyzes the legislative basis of the religious policy of the Soviet state, examines the characteristics of the forms and methods of the anti-religious struggle of the Soviet state, substantiates the thesis about its detrimental influence on the spiritual life of Muslims, examines the ways of implementing state religious policy in the south of Kazakhstan during the Soviet period.

Keywords: history, Soviet history, religious policy, Islam, ideology, religious communities, clergy, anti-religious struggle.

References

1 Alekseev, V.A. (1991). Ulliuzii i dogmy: Vzaimootnosheniia Sovetskogo gosudarstva i religii [Illusions and Dogmas: Relationships between the Soviet State and Religion]. Moscow: Politizdat [in Russian].

2 Kashevarov, A.N. (1995). Gosudarstvo i tserkov: iz istorii vzaimootnoshenii sovetskoi vlasti i russkoi pravoslavnoi tserkvi 1917–1945 gg. [State and Church: From the History of Relations between Soviet Power and the Russian Orthodox Church in 1917–1945]. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi tekhnicheskii universitet [in Russian].

3 Saktaganova, Z.G. Sovetskaia model gosudarstvennoi religioznoi politiki v Kazahstane i religioznaia povsednevnost kazahstantsev vo vtoroi polovine XX v. [The Soviet Model of State Religious Policy in Kazakhstan and the Religious Everyday Life of Kazakhstanians in the Second Half of the Twentieth Century]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-pолоvine-hh-v>

[model-gosudarstvennoy-religioznoy-politiki-v-kazahstane-i-religioznaya-povsednevnost-kazahstantsev-vo-vtoroy-polovine-hh-v](#) [in Russian].

4 Bukhonova, N., Gribanova, E.M., Dzhagfarov, N.R., Kairgaliev M.K., & Murzanov K.S. (1990). Preodolevaia religioznoe vliianie islama [Overcoming the religious influence of Islam]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].

5 Arapov, D.Yu. (2010). Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936) [Islam and the Soviet state (1917–1936)]. Moscow: Mardzhani [in Russian].

6 Zholdasuly, T., & Baizhanova, G.N. (2022). Kenestik Qazaqstandagy dinge qarsy ugjit-nasikhat uymynyn qyzmeti (1929–1941 zh.zh.) [Activity of anti-religious propaganda organization in Soviet Kazakhstan (1929–1941)]. *Karagandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofii seriiasy — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 1(105), 55-63 [in Kazakh].

7 Isaev, M.S., Shametov, S.T., & Dzhapparova, R.T. Kenestik biliktin Qazaqstandagy meshitterge qarsy saiasaty (1918-1953 zhzh.) [Soviet policy against mosques in Kazakhstan (1918-1953)]. Retrieved from <http://88.204.166.9/kz/publications/view/1908> [in Kazakh].

8 Bodeev, K.T., & Saktaganova, Z.G. (2018). Kenes daurindegi dini uymdardyn quqyqtyq zhagday (XX g. 40-shy zhyldary) [The legal status of religious organizations in the Soviet era (in the 40s of XX century)]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofii seriiasy — Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 2(90), 56-61 [in Kazakh].

9 Abdikhanova, A.Zh. (2020). Sovetskaia model religioznoi politiki i ee realizatsiia na Iuge Kazakhstana [Soviet model of religious policy and its realization in the South of Kazakhstan]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta. Seria: istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki — Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University. Series: historical and social and political science*, 66(3). Retrieved from <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/84> [in Russian].

10 Brouksap, M. (1987). Gorbachevqa deiingi Orta Aziada islam [Islam in Central Asia before Gorbachev]. *Aziia isteri — Asian affairs*, 18(3), 283-293 [in Kazakh].

11 Tuiakbayev, M. (2000). Turkistan syrlary [Secrets of Turkestan]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Жақсылық Ерлан — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-8378-7712>

Information about the author

Zhaksylyk Yerlan — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.